

Mehdi Bazargan's Narrative Assessment of the Iranian Ethos, through A Critique and Interpretation on the Book “*Iranian Compatibility*”

Javad Mavizchi*, Seyed Khodayar Mortazavi asl**

Seyed Mostafa Taghavi Moghaddam***

Abstract

Critically dealing with the topic of "Iranian Ethos", in the form of stories, travelogues, etc. has always been one of the most popular and controversial topics. In the meantime, the book "*Iranian Compatibility*" written by Mehdi Bazargan is of particular importance for being in the middle of the works of the Qajar period (typically a travel book), with a significant number of generally sociological texts of recent years. He has The innovative approach of the book and its impact on the critical reading and self-examination of Iranians is one of the prominent and questionable points of the book, which is important in comparison with similar texts before and after it and in comparison with different periods of thought of the merchant himself. The central question of the article is whether the book "*Iranian Compatibility*" (which deals with the difficulty and controversial nature of Iranians) is capable of being proposed as an innovative theory in response to a real social crisis. In order to find the answer to this question, the author-centered (intentionalist) interpretation method of "Quentin Skinner" and the theoretical framework of "Thomas Spriggans" will be used so that the central

* Ph.D. Candidate of Political Science, Issues of Iran, Tehran South Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran, Jama2018ps@gmail.com

** Assistant professor, Department of Political Science and International Relations, Tehran South Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran (Corresponding Author), kh-mortazavi@azad.ac.ir

*** Assistant Professor, Department of Islamic Revolution, Institute for Contemporary History, Tehran, Iran, Smtm38@gmail.com

Date received: 06/04/2024, Date of acceptance: 03/08/2024

goal of the research (that is, to understand the level of initiation and the place of thinking of the merchants, in relation to the anthropological style of Iranians) can be revealed as well as possible. The findings and results of this research show that Bazargan's idea in summarizing the Iranian spirit and temperament, despite all the criticisms on it, was still the source of inspiration or in line with the scientific action of other theoreticians.

Keywords: Iranian Ethos, Spragens, Skinner, Hermeneutics, Creating the theory

Extended Abstract

The present article deals with hermeneutic criticism and interpretation of the book *"Iranian Compatibility"* written by engineer "Mehdi Bazargan". This book is important from two aspects: First, it is considered one of the first written works left from Mehdi Bazargan's youth and presents a first-hand account of his first encounter and comparative-critical reading of the Iranian-French relationship. This point is important for understanding and explaining the initial stages of Bazargan's thinking - as one of the most important religious intellectuals of Iran. Before writing the book *"Iranian Compatibility"* and the mentioned work by Jamalzadeh, the works related to Iranian people were usually limited to the travelogues of the Qajar era, which were mostly written by Orientalists. After writing this book, with an interval of several years, from the 1970s onwards, a large number of books were published with a critical tone towards Iranian people, and the language used in them is usually sociological and sometimes it was with the application of humanities methodology. This historical continuity, in dealing with such critical content (in three periods of time and governance) along with the reception and presence of the audience for this type of work, shows the important implications of such discussions. Meanwhile, the book of Bazargan highlights the role of initiator, problem finder and intermediary. It should be noted that the design of such content, especially in recent years, has not been free of controversy. As in recent years, during a dialectical and confrontational process, even to the production of a kind of "other" or fronting; in the form of reproducing the topics of "pathology", it has become a socio-cultural narrative in relation to this style. For example, in some notes, the style of Ethosology is referred to as a form of "self-mutilation" and "national self-deprecation". Whether or not, this rate of attention to the Iranian Ethos, can suggest the problem and the level of irregularities and crises in our social relations. Adapting a problematic look at the creation of an idea with a critical review of national Ethos topic exactly has been the reason for referring to Thomas Spragens' method in this article.

Therefore, for the critique of Bazargan's book, we have gone to the 4-step method of Thomas Spragens in the "Understanding Political Theory" book. From the perspective of Spragens, the goal of political theory is to identify problems and resolve to solve them. He takes such steps to produce a theory. The first step is: View irregularity by the thinker, the Second step: Find the main causes of irregularities in different phenomena, the Third step: Consider the author's ideal and mental regularity, And the fourth step: Find solution and provide treatment. According to these 4 steps, the steps of the formation of the idea of "*Iranian Compatibility*" book in the mind of engineer Bazargan, this article is followed by the following questions:

- 1) We will first ask: what was the observation of the Bazargan of the crisis and time irregularities?
- 2) What did Bazargan reach about the Iranian Ethos problem and what was the cause of pain and irregularity?
- 3) what is his prescription for the desirable and ideal situation?
- 4) what theory and solution led to the creation and birth of the merchant's thought and action?

To answer the above 4 questions, this article pays attention to the social and contemporary contexts of the merchant's life and his intended intentions. In this direction, Quentin Skinner's method of interpretation, which pays attention to two elements, "text" and "author", has been used. Therefore, the criticism of the Iranian adaptation book will not be limited to "in-text" criticism; rather, according to the specific political, religious, and intellectual characteristics of the creator of the work (merchant), a set of human, temporal and contextual variables have also been involved in the final analysis and interpretation and finding answers to the questions. (Specifically, in this article, some personality requirements of the merchant are mentioned as pragmatic and non-radical theorizing, with bourgeois origin; as out-of-text and effective components in the creation of theory). In sum, the findings and results of this research revealed various indications of the intention and reasons for the merchants' tendency to exploit the Iranian spirit and temperament. For example, the accumulation of some political-social frustrations such as the result of Reza Shah's quasi-modern and nationalist reform project, the occupation and humiliation of Iran in the 20s, the defeat of the national movement and the August 28 coup, and the confrontations with religious movements and clergy at the beginning of the 40s. It created conditions for elites such as businessmen in despair to reform the executive body and the ruling current, who finally looked for a solution in the criticism of passivity and weakness in the agency of

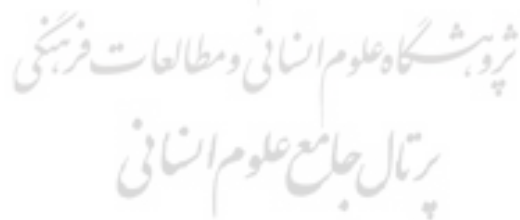
the people and general social forces. In spite of all the criticisms that can be made on the mentioned work, but Iranian adaptation has been the source of inspiration or in line with the scientific action of a range of theorists after Bazergan, in such a way that the innovative approach of the book and its impact on the critical reading and self-analysis of Iranians is one of the salient and questionable points of the book.

Bibliography

- Abrahamian, Ervand (2010), *A History of Modern IRAN*, Translated by: Mohammad Ebrahim Fattahi, Tehran: Nashreney.
- Asadi, Mohammad-Reza (2004), *Knowledge and Religious Problem*, Tehran: Today Thought Publication.
- Bazargan, Mehdi (1980), *Passed Way*, Tehran: Enteshar Stock Company.
- Bazargan, Mehdi (2001), *Collection of effects No 4(Social and Technical Articles)*, Tehran: Enteshar Stock Company.
- Bazargan, Mehdi (dateless), *Iranian Compatibility*, Tehran: Freedom Message.
- Ferasatkah Maghsoud (2015), *We Iranians: A Historical and Social Contextualizing of Iranian Ethos*, Tehran: Nashreney.
- Fuller, Graham E (1994), *The Center of The Universe the Geopolitics of Iran*, Translated by: Abbas Mokhber, Tehran: Nashr-e- Markaz.
- Ghouchani, Mohammad (2011), *Only Liberal...*, Mehrnameh Monthly, The second year, December 2011, (p12-15).
- Haghighat, seyed Sadegh (2006), *Methodology in Political Science*, ghom: Mofid.
- Hajjariyan, Sayid (1997), *Typology of Contemporary Iranian Intellectual Flows*, Research Quarterly Journal. Year 2. No 7.
- <https://farhangesadid.com> (30 may 2023), *About the spirit of Iranian community conflicts*, news code 8284.
- Jamalzadeh, Seyed Mohammad-Ali (1966) *Ethos of We Iranians*, Tehran: Foroughi.
- Katouzian, Homayoun (2011), *Iran, Short-term society and 3 other articles*, Tehran: Nashreney.
- Mahdavidzadegan, Davood (19 January 2020), "The soul of compromise in the Logic Bazargan Engineer", Mehr News Agency interview whit Dr. Mahdavidzadegan, code 19095.
- Mavizchi, Javad and Mortazavi-Asl, Khodayar (2022), "A Study of Mourning of Imam Hossein as a Lifestyle", Tenth year, N1, summer2022, Serial number 37(P36-67)
- Mirshakkak, Yusofali (2010), *Nihilism and Faith*; interview whit Yusofali Mirshakkak, Baztabe Andishe, N11.
- Mortazavi, seyed Khodayar (2009), "Exploration in the historical methodology of political ideas", Politics Journal, Period 39, N1, Spring 2009, (P285-304).

191 Abstract

- Mortazavi, seyed Khodayar (2010), "Explaining the methodology of political thought from the perspective of Quentin Skinner" Journal of Political science Association, Third year, N1, Winter 2010, (p159-191).
- Naraghi, Hasan (2001), Intimate Sociology (Why we are helpless?), Tehran: Akhtaran.
- Nejati, Sarhang Gholamreza (1996), Bazargan Memories, 60 years of service and resistance, interview whit Sarhang Gholamreza Nejati, Tehran: resa.
- Rezagholi, Ali (1998), Sociology of Murdering Elite; Ghayemmagham, Amir-Kabir, Mosaddegh: Sociological Analysis of some of the historical roots of despotism and backwardness, Tehran: Nashreny.
- Rohbani, Morteza (2008), Iranian spirit; Eastern spirit, Tehran: Chapakhsh.
- Sariolghalam, Mahmood (2010), Iranian Political Culture, Tehran: Farzan publishers.
- Sariolghalam, Mahmood (2011), Iranian Authoritarianism During the Gajar Period, Tehran: Farzan publishers.
- Siegfried, Andre (2015), Nations Have Souls, Translated by: Ahmad Aram, Tehran: Enteshar Stock Company.
- Spragens, Thomas (1986), Understanding Political Theory, Translated by: Farhang Rajaii, Tehran: Agah Publishing House.
- The Center of Historical Documents Survey (2011), Mehdi Bazargan Engineer to Narrate SAVAK Documents, First volume, Tehran: The Center of Historical Documents Survey.
- Zibakalam, Sadegh (1995), How Did We Become What We Are, Tehran: Rozaneh.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

ارزیابی روایت مهدی بازرگان از خلیات ایرانیان، با نقد و تفسیر کتاب سازگاری ایرانی

جواد مویزچی*

سید خدایار مرتضوی اصل**، سید مصطفی تقوی مقدم***

چکیده

پرداختن انتقادی به موضوع «خلیات ایرانیان» در قالب داستان، سفرنامه و... همواره از جمله موضوعات پرمخاطب و پرمناقشه بوده است. در این میان، کتاب «سازگاری ایرانی» نوشته مهدی بازرگان به جهت قرارگرفتن در حد واسطی از آثار دوره قاجار (نوعاً سفرنامه)، با شمار قابل توجهی از متون عموماً جامعه‌شناسانه‌ی سال‌های اخیر، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. رویکرد نوآورانه‌ی کتاب و تاثیر آن بر خوانش انتقادی و خویش‌کاوی ایرانیان، از نکات برجسته و پرسش‌برانگیز کتاب بوده، که در نسبت با متون مشابه در قبل و بعد آن و در سنجش با دوره‌های مختلف اندیشه‌ورزی خود بازرگان، حایز اهمیت است. سوال محوری مقاله، این است که آیا کتاب «سازگاری ایرانی» (که به دشواری و بحث‌برانگیز بودن خلیات ایرانیان می‌پردازد)؛ قابلیت طرح بعنوان نظریه‌ای نوآورانه و در پاسخ به یک بحران واقعی اجتماعی را دارد؟ برای یافتن پاسخ این سوال، از روش تفسیر مؤلف‌محور (قصدگرا)ی «کوئنتین اسکیر» و چارچوب نظری «توماس اسپریگنز» کمک گرفته خواهد شد. تا هدف محوری تحقیق (یعنی فهم میزان آغازگری و جایگاه اندیشه‌ورزی بازرگان، در نسبت با سبک خلیات‌شناسی ایرانیان) هرچه بهتر آشکار شود. یافته‌ها و نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که ایده‌ی بازرگان در

* دانشجوی دکتری علوم سیاسی، گرایش مسائل ایران، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران،
Jama2018ps@gmail.com

** استادیار، گروه علوم سیاسی و روابط بین الملل، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده
مسئول)، kh-mortazavi@azad.ac.ir

*** استادیار، گروه انقلاب اسلامی، پژوهشکده تاریخ معاصر، تهران، ایران، Smtm38@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۱۳

خُرده‌گیری از روحیه و خلییات ایرانی با وجود تمام نقدهای وارد بر آن، همچنان منشاء الهام یا در راستای کنش علمی دیگر نظریه‌پردازان بوده است.

کلیدواژه‌ها: خلییات ایرانی، اسپریگنز، اسکینز، تفسیر، خلق نظریه

۱. مقدمه

کتاب «سازگاری ایرانی» از دو جنبه دارای اهمیت است: اول آنکه بعنوان یکی از نخستین آثار قلمی برجای مانده از بازرگان جوان، روایت دست‌اولی از نخستین مواجهه و خوانش تطبیقی- انتقادی‌اش از نسبت ایرانی- فرنگی ارائه می‌کند و این نکته برای فهم و تبیین مراحل آغازین اندیشه‌ورزی بازرگان بعنوان یکی از مهمترین روشنفکران دینی ایران^۱- دارای اهمیت است. دوم آنکه علی‌رغم تمامی نقدهای روشی و محتوایی که بر این کتاب رفته؛ عملاً بعنوان یکی از مهمترین مدخل‌های مطالعاتی در حوزه خلییات ایرانی (به‌شیوهی تکنگاری) بشمار می‌رود. (فرستخواه: ۱۳۹۴، ۲۹-۳۴)

با این وجود، کتاب «سازگاری ایرانی» مهمترین کتاب بازرگان نیست! ضمن اینکه مُعرفِ خوبی نیز برای شخصیت چندوجهی او بشمار نمی‌رود. مضافاً اینکه این اثر، نه بعنوان یک کتاب مستقل، بلکه به‌شکل فصلی الحاقی بر کتاب «روح ملت‌ها»^۲ نگاشته شد. مع‌الوصف آنچنان که اشاره خواهد شد این کتاب در کنار اثری از «جمالزاده»^۳، نقطه‌عطفی در ورود انتقادی به مقوله خلییات‌شناسی ایرانی محسوب می‌شود و علی‌رغم گذشت بیش از نیم‌قرن از انتشار آن، همچنان حاوی موضوعاتی جذاب و محل مناقشه است.

برای درک اهمیت نقطه‌گذاری بازرگان بر مقوله خلییات، کافی است درنظر آوریم که بسیاری از آثاری که دهه‌های بعد در این سبک نگاشته‌شده، معمولاً ارجاعی به این نوشته دارند و مهمتر اینکه، در جایگاه آثاری پرفروش، به نوبت چاپ‌های مکرر رسیده‌اند.^۴ از دیگر سو، این کثرت در تولید محتوای نقادانه به خلییات ایرانی در فرایندی دیالکتیکی، حتی به تولید نوعی «دگر» یا جبهه‌بندی؛ به شکل بازتولید مباحث «آسیب شناسانه»، نسبت به این سبک از روایت فرهنگی- اجتماعی منجر شده است.

نفس توجه به این حجم از تولیدات و استقبال صورت‌گرفته از مباحث مرتبط با خلییات‌شناسی، حکایت از دشواری (problematic) موضوع و وجود سطوحی از بحران و بی‌نظمی دارد و اینکه یک نویسنده پیش از دیگران به ابعاد و مسئله‌گی ماجرا پی‌برده و سعی نموده آن را در قالب یک روایت کلی و نظری صورت‌بندی کند؛ بیش از هر چیز هوش

نگارنده و اهمیت کار را حکایت می‌کند. ضمن اینکه اساساً نظریه‌ها در پاسخ به بحران زمانه متولد می‌شوند و ارتباط مستقیمی با مسائل و تحولات سیاسی اجتماعی عصر خود دارند. چنین خوانشی از بحران‌های اجتماعی و گُش اندیشمندان برای نظریه‌پردازی، نکته‌ای است که «توماس اسپریگنز» در کتاب «فهم نظریه‌های سیاسی» نقطه عزیمت خود قرار داده است. او با در نظر داشتن وجود بی‌نظمی و بحران بعنوان نقطه آغازین مراحل اندیشه‌ورزی، مراحل را شرح می‌دهد که مسئله بی‌نظمی به ذهن اندیشمند وارد شده، پرورش و چارچوب‌مند می‌شود و پس از تشخیص درد و نسبت‌یابی با وضع مطلوب و ایدئال، در قالب یک نظریه جدید، متولد می‌شود.

با در نظر داشتن مباحث اسپریگنز و بهره‌گیری از آن در قالب چارچوب‌نظری در مقاله پیش‌رو، الگویی ۴ مرحله‌ای طراحی شده تا به کمک آن، مراحل مختلف شکل‌گیری نظریه سازگاری ایرانی، شرح داده شود. بر این اساس:

۱. در وهله نخست خواهیم پرسید که مشاهده بازرگان از بحران و بی‌نظمی‌های زمانه‌اش (متنهی به خلق اثر سازگاری ایرانی) چه بوده‌است؟

۲. بازرگان به چه فهمی از دشواری خلقیات ایرانی رسیده بود و ریشه درد و دلیل بی‌نظمی را چه تشخیص داده بود؟

۳. تجویز و روشی که او برای وضعیت مطلوب و آرمانی و بازسازی بی‌نظمی‌ها و آشفتگی‌های مرتبط با روح و خلقیات ایرانی در نظر داشته، چیست؟

۴. ماحصل مراحل اندیشه‌ورزی بازرگان متنهی به خلق و تولد چه نظریه و راه‌حلی گردیده است؟

در یافتن پاسخ ۴ پرسش فوق، به زمینه‌های اجتماعی و زمانه‌ی زیست بازرگان و نیت‌های قصد شده‌ی او توجه خواهد شد. در این مسیر از روش تفسیر «کوئنتین اسکیر» که توأمان به دو عنصر «متن» و «مؤلف» توجه دارد بهره خواهیم برد.

۲. روش‌شناسی

در این مقاله، ضمن تمرکز بر متن کتاب «سازگاری ایرانی» به‌مثابه اثری پیش‌قراولانه در بررسی خلقیات‌شناسی ایرانیان، توأمان ویژگی‌های شخص بازرگان بعنوان مؤلف اثر مدنظر خواهد بود. این نگرش منطبق با الگوی روشی «کوئنتین اسکیر» خواهد بود که درعین توجه به مؤلف، با

اتکاء بر دو رویکرد «زمینه‌گرایی» و «متن‌گرایی» فرایند تفسیر را پیش می‌برد. برای اسکینر یافتن نیت مؤلف به‌مثابه معیار اصلی و مقصود علم هرمنوتیک اهمیت خاصی دارد. ضمن اینکه اسکینر، هرمنوتیک را به مثابه روش بکار می‌برد؛ برعکس امثال هایدگر و گادامر که قائل به هرمنوتیک فلسفی و هستی‌شناسانه هستند، یا دیگران که هرمنوتیک را هنجاری اخلاقی و رهایی‌بخش و تردیدی می‌بینند. (حقیقت، ۱۳۸۵: ۳۳۶)

در این روش، فهم نیت مؤلف، با بررسی آثار و متون برجای مانده از متفکر و با توجه به زمینه‌های اجتماعی و شرایط تاریخی زمانه او و نیز در چارچوب فضای فکری و ایدئولوژیکی مسلط بر زمانه متفکر و همچنین ارتباطات سیاسی و اجتماعی و قواعد عرفی و زبانی حاکم بر مباحث و استدلال‌های آن زمان بدست می‌آید. (مرتضوی‌اصل، ۱۳۸۹: ۱۸۱) لذا پژوهش پیش‌رو ناگزیر به درنظرداشتن بخشی از تاریخ تحولات سیاسی ایران خواهدبود تا «کنش گفتاری» بازرگان در کتاب سازگاری ایرانی را، در بستر این تحولات دریابد.

به نظر اسکینر، فهم نیت مؤلف، مستلزم فهم رابطه‌ای است که مؤلف از طریق گفته یا نوشته خود، در ارتباط با مخاطب ارائه می‌کند، بدین معنی که هدف از مطالعه هر متن، این است که دریابیم نویسنده به هنگام نوشتن، قصد بیان چه چیزی یا انجام چه کاری را داشته که بواسطه آن می‌خواسته با مخاطبان ارتباط برقرار نماید. (مرتضوی‌اصل، ۱۳۸۹: ۱۵۹-۱۹۱) این نکته در محک آرای بازرگان بسیار حایز حساسیت خواهدبود، چرا که در صورت عدم اشراف و اطلاع از منظومه فکری بازرگان (مؤلف) بعنوان روشنفکری دیندار و متعهد به انجام بسیاری از مناسک مذهبی، در صورت متوقف‌ماندن در خوانش کتاب سازگاری ایرانی، می‌تواند به شدت گمراه‌کننده و برساننده‌ی تصویری متفاوت از وی باشد.

اسکینر با بازکردن راه سوم بین زمینه‌گرایی و متن‌گرایی و تأکید بر وابستگی فهم متن به زمینه، معتقد است برای فهم متن باید خود را در شرایط خاص مخاطبان قرار داد و قصد مؤلف را دریافت. (حقیقت، ۱۳۸۵: ۴۱۱-۴۱۲) براین اساس، در مقاله حاضر، «زمینه‌گرایی» را، ناظر به سال‌های پایانی دوره پهلوی اول و سال‌های نخست حکومت پهلوی دوم قرار خواهیم داد و «متن‌گرایی» را با محوریت متن کتاب سازگاری ایرانی یا اثری چون "ارمغان فرنگ" دنبال خواهیم نمود. همچنین نزدیک‌شدن به دریچه نگاه فردی مذهبی با تبار بوژوا، که جزء نخستین اعضای تیم دانش‌آموزان اعزامی به اروپا در دوره رضاخان بوده و سطح بالایی از تمایزات و فاصله‌ها بین دو سطح از زندگی در اروپا و ایران را مشاهده نموده، ازجمله مقتضیات روش اندیشیدن و تفسیر مطابق الگوی اسکینر خواهدبود.

۳. چارچوب نظری

چارچوب نظری این مقاله برگرفته از نظریه «توماس اسپریگنز» در کتاب «فهم نظریه‌های سیاسی» است که برای فهم نظریه‌ها مراحل گام‌به‌گام و ۴ مرحله‌ای را طرح می‌کند. از منظر اسپریگنز، هدف نظریه سیاسی شناسایی مشکلات و چاره‌اندیشی برای حل آنهاست. این هدف از طریق مشاهده بی‌نظمی، درد و بحران در جامعه آغاز و در نهایت از طریق شناسایی ریشه‌های بی‌نظمی و غلبه بر آنها، موجب برقراری نظم به جامعه می‌شود. (اسپریگنز، ۱۳۶۵: ۴۳-۱۵۷) برگرفته از آرای اسپریگنز مراحل خلق نظریه «سازگاری ایرانی» در قالب این ۴ محور تبیین می‌گردد:

۱. مشاهده بی‌نظمی و شناسایی بحران

۲. درک عمیق بحران، از طریق تشخیص درد

۳. چاره‌جویی براساس وضع مطلوب، آرمانی و ذهنی مولف و

۴. ارائه راه‌حل و تکوین نظریه.

رویکرد اسپریگنز را بعضاً نگرشی «زمینه‌گرا» خوانده‌اند، چرا که وی شناخت زمینه اجتماعی و بستر تاریخی تألیف متون را برای فهم معنای آن متون لازم و ضروری می‌شمارد و معتقد است که متفکران، نه در خلاء یا در عالم انتزاعی، بلکه در یک جامعه‌ی خاص و در شرایط تاریخی مشخص به دنیا می‌آیند، می‌زیند و اندیشه‌ورزی می‌کنند و درباره مسائل و مشکلات زمانه و جوامع می‌اندیشند و در پی راه‌حل هستند. تلاقی این نوع نگرش از جانب اسپریگنز با روش‌شناسی اسکینر که توأمان زمینه‌گرایی و متن‌گرایی را مدنظر دارد در این مقاله به نحوی، به هم می‌رسند و نوعی هم‌سنجی و سازگاری را بین روش و چارچوب نظری تجسم می‌کنند.

۴. پیشینه و ادبیات تحقیق

اثر «سازگاری ایرانی» نخستین بار در شهریور ۱۳۴۳ منتشر گردید. در این اثر رگه‌های پرنرنگی از آرای ویتفوگل و نظریه مشهور او موسوم به «استبداد شرقی» را می‌توان یافت. بویژه آنجا که در توصیف وضعیت دهقانان ایرانی متأثر از مقوله قنات و بیابان، توضیح می‌دهد. (بازرگان، ۱۳۸۰: ۴۴۳)

مقارن با زمان انتشار متن مذکور، اثر مشهور «خلقیات ما ایرانیان» نوشته سیدمحمدعلی جمالزاده بعنوان نخستین کتاب ایرانی که بصورت متمرکز به خلقیات ایرانی پرداخته در سال ۴۳ نوشته و در سال ۱۳۴۵ انتشار یافت. در فرایند خلق ایده‌ی کتاب جمالزاده می‌خوانیم که نگارش آن محصول فراخوانی بوده که در بهمن ۱۳۴۲ از سوی مدیرمسئول مجله‌ی «مسایل ایران» ذیل عنوان «خلقیات یک ایرانی امروز» صورت گرفت.^۵ بر این اساس سیوای از کلیه‌ی آثاری که در قالب داستانی و سفرنامه به‌ویژه از سوی مستشرقین دوره قاجار و صفویه نگاشته شده بود؛ سال‌های نخست دهه چهل شمسی (با ظهور دو اثر متمرکز بازرگان و جمالزاده) را می‌بایست نقطه عطفی در فضای فکری ایران، برای توجه به موضوع خویش‌کاوی و خودشناسی خلقیات و روحیات ایرانیان دانست.

از آغازگری، اهمیت و همزمانی شگفت این دو اثر که بگذریم، کمتر اثر پژوهشی در حوزه خلقیات‌شناسی ایرانیان می‌توان نام برد که یا اشاره‌ای به اثر سازگاری ایرانی نکرده باشد، یا مشابه مثال‌ها و مصادیق مورد استفاده‌ی بازرگان را تکرار نکرده باشد. ازجمله نویسنده کتاب «جامعه‌شناسی خودمانی» می‌نویسد: «انسان واقعاً حسرت‌زده می‌شود وقتی می‌بیند این مرد بزرگ حدود شصت سال پیش درد را چگونه تشخیص داد و اعلام هم کرد اما بحث را کسی جدی نگرفت.» (نراقی: ۱۳۸۰، ۲۴) نویسنده کتاب «روحیه ایرانی و روحیه شرقی» نیز با تصریح بر پیشگامی بازرگان در طرح مبحث نسبت روحیه شرقی با مقوله استبداد، عامل و ریشه‌های استبداد را نه تنها در دولت، بلکه در میان ملت هم جستجو می‌کند. (رهبانی: ۱۳۸۷) نویسنده کتاب «ما ایرانیان»، اثر بازرگان را در یکی از یازده مدخل مرتبط با خلق و خوی ایرانیان گنجانده که به‌طور مستقیم به روحیات ایرانیان می‌پردازد. به‌زعم نویسنده، بازرگان روایتی مثبت از مفهوم سازگاری ایرانی ندارد و معتقد است سازگاری را با واژگانی به غایت هجوآمیز توضیح داده‌است. (فرستخواه، ۱۳۹۴: ۳۴) طیفی از اشارات به کتاب سازگاری ایرانی (به‌ویژه در حوزه مقالات و نشریات و خاصه با رویکرد سیاسی) همراه با نوعی خوانش منفی و مصداق‌یابی بر روحیه به اصطلاح خودباخته شخص بازرگان بوده که شاه‌بیت اکثر این نقدها نوعاً متضمن برجسته‌نمودن وجوهی از غرب‌گرایی و خودزنی فرهنگی وی بوده است. مانند اینکه فرضاً چون روحیه سازشگر و لیبرال‌مسلك داشته، تمایل داشته ایرانیان را نیز افراد سازشگر خطاب کند. (مهدوی‌زادگان، ۱۳۹۸).

با این وصف، کم نبوده‌اند آثاری که، بخصوص در بعد انقلاب، به‌مقوله خلقیات ایرانی پرداخته‌اند و هر کدامشان تنها یکی از گزاره‌های پراکنده و مورد اشاره در این کتاب را، موضوع

ارزیابیِ روایتِ مهدی بازرگان ... (جواد مویشی و دیگران) ۱۹۹

تالیفی مجزا و منسجم قرار داده‌اند. چنانکه می‌توان مابه‌ازای بسیاری از آرای پراکنده‌ی مطرح در اثر سازگاری ایرانی؛ فهرستی از پروژه‌های فکری صاحب‌نظران علوم اجتماعی را یافت، که در قالب جدول ذیل به برخی از آنها اشاره می‌شود:

ردیف	صاحب نظر	نظریه/کتاب	بخشی از نظریه	مابه‌ازا در گفته‌های بازرگان
۱	همایون کاتوزیان	جامعه کلنگی (ایران، جامعه کوتاه مدت)	یکی از اجزای این نظریه «بی‌اعتباری مال و جان» در تاریخ سیاسی ایران است. (کاتوزیان: ۱۳۹۰، ۲۳-۳۰)	«...دوامِ عمر پادشاهان نیز مقامات و مناصب از صدر تا ذیل بازیچه هوس و غضب از یک طرف و حسادت و سخن‌چینی از طرف دیگر بود. در چنین اوضاعی هیچ فردی از وضع و شریف، شب که سر بر بالین استراحت می‌گذاشته است از فردای خود خبردار و مطمئن نبود.» (بازرگان، ۱۳۸۰: ۴۶۲)
۲	یوسفعلی میرشکاک	نهان‌روشی ایرانی	نهان‌روشی ایرانی به مثابه عامل ماندگاری در طول تاریخ (میرشکاک، ۱۳۸۹)	«...سر بقای ایران، پیغویزی [سازگاری تاریخی] ماست!» (بازرگان، ۱۳۸۰: ۴۴۶)
۳	یرواند آبراهامیان	تاریخ ایران مدرن/ تأخیر مدرنیته ایران	ساختار جمعیت کمتر شهری، چنانکه تنها کمتر از ۱۵ درصد ایرانیان ساکن شهرها بودند. (آبراهامیان، ۱۳۸۹: ۱۷)	تصریح بر ساختار دهات‌محور ایران و اینکه محصولات انسانی ایران و نوبغ ما نیز از جمله صادرات دهات بوده‌است. (بازرگان، ۱۳۸۰: ۴۳۰)
۴	گراهام فولر	فراگیری زیست با قدرت مطلقه	«این نگاه دائم به قدرت بیگانه... باعث برانگیختن نوعی روحیه چاپلوسی مبتنی بر خشم و سرزنش نسبت به حضور حاکم مسلط... [بوده]» (فولر، ۱۳۷۳: ۲۳)	«رنگ دیگران [غیرایرانی] را بگیریم تا آنها را به رنگ خود [ایرانی] درآوریم» (بازرگان، ۱۳۸۰: ۴۴۸)
۵	حسن نراقی	ریشه‌های اصلی درماندگی‌های در کشور	بی‌برنامگی ایرانی، تقیصه‌ی بزرگی است که کم و بیش همه بر آن وقوف داریم. (نراقی: ۱۳۸۰: ۶۵)	میدان‌داری کشاورزی در ایران و وارهایی امور ازسوی زارعان ایرانی و دلبستگی او به عوامل قهار طبیعت تأثیر درجه اولش انصراف از کار و انحراف به طرف تقدیر و عوالم اعلی است و «به نوبه خود از عوامل اساسی و پردامنه در تکوین صفات و عادات ملی [بی‌برنامگی] است. (بازرگان، ۱۳۸۰: ۴۴۰)
۶	صادق زیباکلام	علل عقب‌ماندگی، با تمرکز بر مسائل تاریخی - داخلی	تبعات پراکندگی و دور بودن مناطق محل زندگی انسان‌ها از یکدیگر در فلات ایران (زیباکلام، ۱۳۷۴: ۱۰۹)	تصریح بر تأخر در شهرنشینی، شرایط اقلیمی خاص و تمرکز قدرت در ایران (بازرگان، ۱۳۸۰: ۴۶۹)

ردیف	صاحب نظر	نظریه/کتاب	بخشی از نظریه	ماه‌ها در گفته‌های بازرگان
۷	محمود سریع‌القلم	«اقتدارگرایی ایرانی» در دوره‌های مختلف تاریخی	«تملق و بی‌اخلاقی در نظام اقتدارگرا» (سریع‌القلم، ۱۳۹۰: ۴۶) / نقد ساختار فرهنگی سیاسی عشیره‌ای - قبیله‌ای (سریع‌القلم: ۱۳۸۹: ۱۲۲)	«... یک رشتی یا گلیپایگانی که به تهران می‌آید... به هر اداره‌ای که پا بزمی کند، از آنها به دور و بر خود جمع می‌نماید. عشق و تعصب‌های محلی و خانوادگی و شخصی خیلی قوی‌تر از روح ملی است.» (بازرگان، ۱۳۸۰: ۴۵۹)
۸	علی رضاقلی	جامعه‌شناسی نخبه‌کشی	«براستی در ایران تلقی از کار دولتی مساوی تعویض زمان با پول است.» (رضاقلی: ۱۳۷۷: ۱۳۱)	تصریح بر محرومیت ایرانیان از «سرمایه زمان» (بازرگان، ۱۳۸۰: ۴۶۳-۴۶۴)

گزاره‌های فوق، مدعی تاثیرپذیری نویسندگان مورد اشاره در وام‌گیری از اثر «سازگاری ایرانی» نیست، بلکه تنها بر این تصریح دارد که بسیاری از دیدگاه‌های این صاحب‌نظران، پیشتر در اثر کوتاه و مختصر بازرگان به نوعی اشاره شده‌است.^۶

۵. چهار گام اسپریگنز در ساخت نظریه، در نسبت با خلق اثر «سازگاری ایرانی»

بدنه اصلی این مقاله عبارت است از انطباق متن کتاب «سازگاری ایرانی» با چهار مرحله از مراحل خلق اندیشه که توسط اسپریگنز طرح شده، ضمن اینکه در هر کدام از این مراحل مبتنی بر روش تفسیری اسکینر، متغیرها و عناصری چون مؤلف (بازرگان)، زمینه (دوره میانه‌ی حکومت پهلوی) و متن (کتاب سازگاری ایرانی) مورد توجه قرار خواهد گرفت.

۱.۵ گام نخست: مشاهده بی‌نظمی از سوی بازرگان

هر نظریه‌ای در پاسخ به بحران زمانه، از سوی اندیشمندان ارائه می‌گردند. نظریه‌ها معمولاً در خلاء و ناشی از بی‌دردی شکل نمی‌گیرند. ظهور نظریه‌پردازانی که کاملاً از وضع موجود راضی هستند و صرفاً از باب کنجکاوی به بررسی بنیان نظم موجود می‌پردازند، استثنا هستند. (اسپریگنز: ۱۳۶۵، ۳۹) براین اساس می‌توان بحران و خلاء بی‌مرتبط با ایده‌ی بازرگان در خلق کتاب سازگاری ایرانی را در اوایل دهه ۴۰ شمسی متصور بود که موثر در نگارش کتاب بوده‌است.

بازرگان عامل برانگیزاننده و محرک^۷ برای نگارش ایده‌ی سازگاری ایرانی را مطالعه نسخه اصلی کتاب «روح ملت‌ها» در دهه ۳۰ میلادی اعلام می‌کند گرچه متن نهایی با عنوان «سازگاری ایرانی» در سال ۱۳۴۲-۱۳۴۳ در زندان قصر نگارش می‌یابد. (بازرگان، ۱۳۸۰: ۴۰۴) اما خواندن این کتاب را، می‌توان تنها یک محرک برای نوشتن و ثبت ایده تلقی کرد. زیرا مشابه بسیاری دیگر از کتاب‌هایی که هر صاحب‌نظری می‌خواند و از کنار آنها می‌گذرد؛ می‌توانست منتهی به نگارش سازگاری ایرانی نشود. از این‌رو شاید توجه به برخی زمینه‌های درونی‌تر و موثرتر مثل شرایط تاریخی-اجتماعی زمانه‌ی زیست بازرگان را بتوان بعنوان دلایل قوی‌تر و برانگیزاننده‌تر نام برد. نکته‌ای که اهمیت زمینه تاریخی را برجسته‌تر می‌کند، این است که دیگر کتاب مهم تاریخی در حوزه خلیقات ایرانی (کتاب جمالزاده) نیز دقیقاً در فاصله‌ی زمانی مشابه، نگارش یافته که این قرینه و احتمال وجود تجربه تاریخی مشترک، برای خلق اثری در نقد روح جمعی ایرانیان (نه کنش‌های حاکمان یا نخبگان اجتماعی) در آن برهه‌ی خاص تاریخی را تقویت می‌کند.

زمینه تاریخی آن سال‌ها را می‌توان همراه با انباشت سنگینی از سرخوردگی‌های سیاسی-اجتماعی دانست. ناکامی‌هایی همچون احساس یأس از فرجام پروژه اصلاحات شبه‌مدرن و ناسیونالیستی رضاشاه، با منتهی شدن به اشغال و تحقیر ایران در دهه ۲۰ شمسی، شکست خیزش‌های ملی به رهبری مصدق و کاشانی، با پایان تراژیک کودتای ۲۸ مرداد در دهه ۳۰ شمسی و نهایتاً برخورد با جریان مذهبی و روحانیت، در ماجرای فیضه قم در دهه ۴۰ شمسی. شرایطی که در مجموع چنان ناکامی و یأسی برای اصلاح و تغییر روندهای مختلف اجتماعی ایجاد نمود که گویا برای نخبگانی چون بازرگان همراه با نوعی ناامیدی برای اصلاح در بدنه اجرایی و جریان حاکم پدید آورد و در این فرایند این‌بار چاره را در خُرده‌گیری و انتقاد از انفعال و ضعف در عاملیت مردم و نیروهای عام اجتماعی جستجو نمودند. به عبارتی نوعی شیفت پارادایم از اصلاح‌گری با پیشران نخبگان سیاسی-اجتماعی، به سمت توجه به نیروها، ویژگی‌ها و خلیقات توده و عموم اجتماع^۸ صورت گرفت.

لذا بی‌راه نخواهد بود که چنین زمینه‌ی سیاسی-اجتماعی را در خلق اثر بازرگان دخیل بدانیم. بعلاوه آنکه بازرگان از پیشتر انگیزه‌های فراوانی برای به نقد کشیدن جامعه‌ی روزگار خویش داشت. چنانکه اولین یادداشت‌هایش از حضور در غرب و مشاهده در و پنجره و شکل منظم سیم‌کشی ساختمان مدرسه و مقایسه آن با جلوه‌هایی از شکل کار و زندگی روزمره ایرانیان، از همان زمان، بذر خود انتقادی فرهنگی-اجتماعی را در وی بیدار کرده

بود. (نجاتی، ۱۳۷۵: ۱۸۰) بازرگان در دیگر آثارش نیز نشان داده که به شدت متأثر از زمینه اجتماعی و مواجهات عملی بوده است. به عنوان مثال، نگارش کتاب «عشق و پرستش» را متأثر از شرایط روحی‌اش در دوره ۸ ماهه حضور در زندان شاه می‌توان برشمرد. (مرکز بررسی اسناد تاریخی، ۱۳۹۰: شانزده) حتی چرخش فکری او در صراحتش از بیان جدایی دین و سیاست و نگارش کتاب «خدا و آخرت هدف بعثت انبیا» را می‌توان حاصل تجربه زیسته‌اش در مواجهات عملی در فضای پساانقلاب اسلامی دانست.

مبتنی بر روش اسکینر و براساس تمایزگذاری او بین دو عامل زمینه (عامل بیرونی) با قصد (عامل درونی و برانگیزاننده مؤلف) می‌توان برای فهم قصد بازرگان از نگارش این اثر و فهم افکار او، این پرسش را طرح نمود که اساساً طرح ایده «سازگاری ایرانی» در پاسخ و مواجهه با چه بحران اجتماعی قابلیت ارائه دارد؟ یا به تعبیر اسپریگنز «مشکل او کدام است؟ به نظر او چه چیزی خطرناک، فاسد و مخرب است؟ چه چیزی او را برانگیخته تا تعمق و تفکر ذهنی را به صورت نظریه سیاسی منسجم و اساسی به رشته تحریر درآورد.» (اسپریگنز: ۱۳۶۵، ۵۴)

شاید بتوان پاسخ را از دلیلی که بازرگان برای نگارش کتاب «روح ملت‌ها» شرح می‌دهد؛ دریافت. بازرگان در این باره می‌نویسد:

کتاب "روح ملت‌ها" از این جهت و به طور بارزی، شاهد روح انصاف و بی‌طرفی فرانسوی می‌باشد. نگارنده آن با سعه صدر قابل تقدیری از معایب ملی خودشان و از مزایا و فضائل دیگران صحبت می‌کند. آنجا که باید آنها را می‌ستاید و انگشت روی خصالشان می‌گذارید، درحالی که از خرده‌گیری و ارائه نقاط ضعف نژاد و وطن خود دریغ ندارد. انگار یک مرد خارج از کره زمین است که به یک چشم و علاقه و اطلاع مساوی از ملت‌های مختلف اروپا و امریکا صحبت می‌کند (بازرگان، ۱۳۸۰: ۴۱۱ و ۴۱۲)

براین اساس می‌توان این یادداشت را دلالتی از هم‌ذات‌پنداری بازرگان در انجام پروژه‌ای انتقادی و به زعم خویش منصفانه از نقد خلیات ایرانی دانست. چنانکه گویی بازرگان در انجام این مسیر چنین شأن و رسالت مشابهی بر خود می‌دیده است.

ریشه چنین سؤال و خوانش انتقادی از نژاد و وطن خویش را می‌توان در آثار قبل‌تر بازرگان نیز رهگیری نمود. متن سخنرانی او با عنوان «ارمغان فرنگ» که در ۲۶ سالگی (سال ۱۳۱۳) ایراد شد، به خوبی این پرسش و خویش‌کاوی انتقادی در ریشه‌های عقب‌ماندگی آن زمان ایران را نشان می‌دهد. در این اثر آمده:

ارزیابیِ روایتِ مهدیِ بازرگان ... (جوادِ مویزچی و دیگران) ۲۰۳

...در مقابل این مجموعه [آثار تمدن غرب] حیران مانده و بارها از خود پرسیده‌ایم گوهر این نعمت چیست؟ مبنای این فراوانی و حظِ زندگی کجاست؟ بانی آن کیست؟ آیا برای ایران نظیر آن ممکن است؟ و چه راهی باید پیش گرفت؟ (بازرگان، ۱۳۸۰: ۲۶)

بازرگان بر خود واجب دیده که بداند شهروندان دیگر کشورها چگونه فکر می‌کنند و چگونه کار می‌کنند و سیرِ سعادت آنها در چیست؟ (بازرگان، ۱۳۸۰: ۴۰۷)

این پرسش‌ها که یادآور نخستین پرسش‌های عباس میرزا (به مثابه نمونه‌ای از نخبگان عصر قاجار) در مواجهه با مظاهر پیشرفت جبهه غرب بود، عبارت است از رسیدن به نقطه‌ای از مقایسه در ابزار و مظاهر تمدنی. نکته‌ای که اساساً یکی از کلیدی‌ترین پرسش‌های عناصر روشنفکر ایرانی از گذشته تا به حال در طرح پرسش از علل توسعه غرب و عقب‌ماندگی معاصر ایران بشمار می‌رود.

به نظر می‌رسد بازرگان با تمامی تجهیزاتی که از سنت ملی و تعهد دینی و اخلاقی برای خود اندوخته بود (مثل تعلق خاطر به آیات و مفاهیم قرآنی و تفاخر به گذشته تاریخی)، ولی هیچ پرهیزی از ستودن دستاوردهای تمدنی غرب نداشته و در جای جای آثار مختلف خویش (از جمله مطلب مربوط به سازگاری ایرانی نیز) ضرورت تمتع و رسیدن به وجوهی از این دستاوردها را با نوعی خوانش انتقادی از «خود» ایرانی نشان داده است.

تا به اینجا، آنچه مرتبط با مشاهده و برخورد بازرگان با بحران ادراکی از ریشه بی‌نظمی در جامعه دهه ۳۰ و ۴۰ شمسی بود، عنوان شد. لیکن از منظری، نفس طرح ایده‌ی «سازگاری ایرانی» نیز خود بعنوان نوعی نگاه مناقشه‌آمیز و در تضاد با نظم حاکم (در گذشته و حال) مطرح بوده است. اسپریگنز در این خصوص می‌نویسد:

نظریه‌ها و نظریه‌پردازان سیاسی اغلب "براندارنده" تلقی می‌شوند. هدف نظریه‌های سیاسی این است که اصول اساسی و زیربنایی نظام سیاسی را مورد بررسی نقادانه قرار دهند. در آن صورت منطقی است اگر اربابان قدرت بررسی موشکافانه از آرمان‌های جامعه را ناخوشایند و چه بسا خطرناک تلقی کنند. نظریه‌های سیاسی چه بسا وفاق اجتماعی را زیر سؤال ببرند و یا مشروعیت نظام حاکم را به خطر بیندازند. (اسپریگنز: ۱۳۶۵، ۴۸)

شاید بر این چارچوب، بهتر بتوان فهمید که چرا ورای ایرادات دقیق، علمی و نظری با نظریه سازگاری ایرانی، از منظر هنجاری و مصلحت‌سنجی اجتماعی نیز با داوری و ارزیابی بازرگان مخالفت می‌شود. در این خصوص مشخصاً می‌توان رواجِ گفتمانِ باستان‌گرایی افراطی و ناسیونالیسم ایرانی را بعنوان نوعی زمینه مقدس اجتماعی در دوره پهلوی نام برد که در آن فضا،

ایده‌ی سازگاری ایرانی، گویی شیرازه‌ی این نگاه آرمانی به تاریخ و سازه‌های عرفی اجتماع ایران را مخدوش می‌نمود. در دوره بعد از انقلاب اسلامی نیز محتواهای مشابه «سازگاری ایرانی» مانند آثار «محمود سریع‌القلم»، که نگرشی انتقادی به برخی سویه‌های زندگی روزمره ایرانیان دارند، گاهی از سوی برخی اصحاب جراید و رسانه، به‌مثابه پروژه‌های مُخرَّب و در راستای «خودتحقیری» و «خودستیزی» فرهنگی-هویت‌ی ایرانیان در برابر بایسته‌ی «نگاه عزت‌مندانه به خویشان» تعبیر شده‌اند. (فرهنگ سدید، ۱۴۰۲) آنچنان که گویی در هر دو دوره، منطق چنین آثاری، بعضاً به قصد چالش کشیدن نظم، وفاق و سازه‌های قوام‌یافته اجتماعی ارزیابی شده‌اند.

۲.۵ گام دوم: ریشه‌یابی بی‌نظمی در خصلت‌های ایرانیان

دومین مرحله مورد اشاره اسپریگنز، تشخیص درد یا ریشه‌یابی بی‌نظمی؛ زمانی است که نظریه‌پرداز ریشه‌ها و دلایل بروز مشکل را درمی‌یابد. در این مرحله این سوال مطرح است که اگر اوضاع نامرتب است، دلایل آن چیست؟ نظریه‌پرداز، در مراحل پروژه اندیشه‌ورزی خویش، ریشه‌ها و دلایل بروز مشکل را درمی‌یابد و علاوه بر تشخیص علل، به بررسی این موضوع نیز می‌پردازد که آیا مشکل سیاسی مطرح‌شده ریشه سیاسی دارد؟ یا ریشه طبیعی و اینکه آیا این علت سیاسی عام (مربوط به جامعه) است یا اینکه صرفاً ناشی از تأثیرات ذهنی و فردی اوست؟ (اسپریگنز: ۱۳۶۵، ۸۲-۸۵)

بازرگان در اثر سازگاری ایرانی «سیستم معیشت و طریقه ارتزاق» را علت اصلی شکل‌گیری روحيات و خلیقات ایرانی می‌داند. لیکن در توضیح و تبیین «زراعت»، بعنوان شیوه اصلی ارتزاق ایرانیان در طول تاریخ، به برجسته‌سازی ویژگی‌های اقلیمی مشابه با الگوی ویتفوگل در نظریه استبداد شرقی می‌پردازد. او نتایج روحی و اجتماعی زندگی زراعتی ایرانیان را باعث بروز این آثار مستقیم می‌داند:

۱. بردباری و تحمل در برابر زیست و شیوه‌ی کار خشن (بردباری که جنبه قهری و منفعل

دارد)

۲. شلختگی (عدم ظرافت در کار کشاورزی، در نسبت با کاربرد ابزارهای دقیق در کار و

صنعت شهری)

۳. وارهایی یا سپردن امور به قضا، قدر و مشیت

۴. نوسانات دائم در زندگی، متأثر از نبود درآمد مستمر و تضمین‌شده‌ی حاصل از کشاورزی

۵. زمین‌گیرشدن و پایبندی به زمین (برخلاف آزادی عمل یک تجارت‌پیشه)

۶. استغناء و وضعیت نیمه‌استقلالی دهات ایران، از محیط‌های پیرامونی خویش با تعبیر اصطلاح «تک‌زیستی»

به‌زعم بازرگان عوامل فوق‌به‌نوبه خود آثار دست دوم، یا نتایج ذیل را در حوزه «خصوصیات اخلاقی» و «رموز اجتماعی» تاریخ ما به‌بار آورده‌اند:

- سازگاری ایرانی (ایرانی توانسته خود را با موقعیت‌های مختلف مثل حاکمان گوناگون و متصرف وفق دهد)

- روح مذهبی (درعین تصریح بر دوگانگی روح ایرانی در جمع بین دیانت و معصیت).

- تفرقه اجتماعی و پراکندگی جماعات ایرانی در فلات ایران و تأثیر آن بر مقوله امنیت

- تباین شهر و ده (با توصیف اصالت نداشتن شهرنشینی در ایران و حتی نبود اتصال‌های خانوادگی و اشتراک منافع اقتصادی بین ارباب‌های دهات و تأثیر منفی آن در ایجاد حکومت ملی)

- رسوب ذهنی شعار زود و زور (در نسبت با پیوند نامیمون ایرانی با مقوله زمان)

بی‌آنکه ارزیابی تک‌تک ادعاها و مصادیق مورد اشاره کتاب درمیان باشد؛ تصریح می‌گردد، هرکدام از گزاره‌های کتاب، می‌تواند گوشه‌هایی از حقیقت رفته بر سرزمین ما را حکایت کند. گرچه برای هر کدام از آنها می‌توان برهان یا مصادیق نقض‌کننده‌ای نیز یافت. ازسوی دیگر به جهت روشی بیش از آنکه درست یا غلط بودن گزاره‌های بازرگان مورد تعقیب باشد؛ رسیدن به این فهم که براساس چه زمینه و چه انگیزه‌ای بازرگان به‌چنین فهمی از خصلت‌های ایرانی رسیده مورد توجه است.

مطابق الگوی اسپریگنز که به‌دنبال ریشه‌یابی علل بحران است، بازرگان را نیز می‌توان به دنبال ریشه‌یابی بحران‌های سیاسی-اجتماعی جامعه و زمانه خویش دانست. او بیش از هرچیز اسباب قضایا را، در زمینه‌های معیشتی و در ارتباط با ویژگی‌های اقلیمی-جغرافیایی موثر در امر زراعت درمی‌یابد و در گام بعد نسبت ایرانی با مفاهیمی چون سلطه، مذهب، مدنیت و سبک زندگی را از آن نتیجه می‌گیرد. بازرگان در علت‌یابی و آثار تبعی این ویژگی‌ها، چندان نگاه

حصری و مضیق ندارد؛ چراکه یادداشت‌های پراکنده‌ی برجای مانده از او، حکایت از باز بودن پروژه خلیات‌شناسی‌اش دارد. (بازرگان، ۱۳۸۰: ۴۷۵-۴۸۰) الگوی چنین روشی از سوی بازرگان بیش از هر چیز ذوقی و ابتکاری به نظر می‌رسد؛ تا تبعیت از یک رویکرد روشمند، فلسفی یا جامعه‌شناسانه. الگوی بازرگان کمتر جنبه تجویزی و بیشتر رویکرد توصیفی دارد. از سوی دیگر اهمیت خواهد داشت که بدانیم؛ اساساً پرسش از «سازگاری ایرانی» و شیوه معیشت ایرانی (موثر در خلیات او)، در نسبت با کلیت نظام اندیشه‌ای بازرگان بعنوان یک روشنفکر دینی در کجا قرار دارد؟

نظاره‌ی یکباره به مجموعه آثار بازرگان در طول مدت حیاتش، بیش از هر چیز تصویری از یک «روشنفکر دینی» پرکار را ارائه می‌کند. روشنفکری که در پیوند بین عقل مدرن و خودبنیاد، با تعهد نظری و عملی به آموزه‌های شرعی، تلاش می‌نمود پروژه نظری توسعه ایران را پیش برد. از این منظر، سازگاری ایرانی تا حدی یک استثناء بر رویکرد کلی کتاب‌های او به نظر می‌رسد. زیرا کمتر نشانی از الگوی خاص «زبان روشنفکری دینی» او در نقل قول از متون دینی و آیات قرآنی دارد. ضمن اینکه روح کلی کتاب‌های بازرگان، خاصه تا قبل از پیروزی انقلاب اسلامی اتخاذ زبانی متناسب با پسند روز، برای اثبات علمی و به قاعده بودن سنت دینی اسلامی بوده؛ لیکن سازگاری ایرانی با اتخاذ نگرشی انتقادی بر فرهنگ خودی، حتی روح مذهبی ایران و پذیرش دین ایرانیان را در موقعیتی عارضی و منفعلانه توصیف می‌کند. رویکردی که با زبان اثباتی او در نشان دادن بایسته دین در دیگر آثارش، تا حدودی متمایز است.

تعبیر بازرگان از دشواری خلیات ایرانی بعضاً به تعبیر «ذات‌گرا» نزدیک می‌شود. از جمله مثال می‌نویسد: «خوی صلح‌جویی و ملایمت‌گری یعنی "زیستن‌خواهی" ... به انضمام هوشمندی و استعدادهای فکری و ذوقی ما به احتمال قوی یک زمینه نژادی و موروثی دارد.» (بازرگان، ۱۳۸۰: ۴۶۷ و ۴۶۸، همچنین ر.ک به بازرگان، ۱۳۸۰: ۳۶، ۳۸).

در کمال تعجب نویسنده در جمع‌بندی نهایی همین اثر، در اقدامی متناقض، تعبیری خلاف جبرگرایی و ذات‌انگاری بکار می‌برد. (بازرگان، ۱۳۸۰: ۴۶۷ و ۴۴۷) گرچه چنین تناقضاتی در برخی دیگر از آثار بازرگان نیز قابل رهگیری است چنان که در نهایت تکلیف خواننده با نسبت نظری بازرگان، با مفاهیم دیگری چون سکولاریسم، مرز میان دین و سیاست به درستی آشکار نمی‌شود. لیکن این تناقض با تله شناختی که اسکینر با تعبیر «دکترین انسجام» ارائه می‌کند قدری مرتفع می‌شود. اسکینر به مفسر هشدار می‌دهد تا از افتادن در دام این تصور که مؤلف در

طول مراحل نظریه‌پردازی‌اش از نوعی انسجام و ضرب‌آهنگ یکنواخت تبعیت می‌کند، پرهیز نماید.

به‌زعم بازرگان تغییرات در حوزه‌های مرتبط با روحيات منفی یا عمل‌الگوگیری از محاسن دیگران، بسیار دشوار است و کسانی را که تصور می‌کنند به سرعت و سهولت می‌توان تغییر حاصل کرد افرادی می‌دانند که به اشتباه انسان را چون عروسک مومی و خمیری می‌دانند (بازرگان، ۱۳۸۰: ۴۱۶) این نگاه با درنظرگرفتن تجربه زیسته‌ی او از قرار داشتن در فضای موسوم به توسعه و تجددآمرانه رضاخان و خیال خام او در مسیر ترقی از طریق تعویض لباس و تغییر ظاهر، نقد ضمنی و بین خطوط نویسی او بر اصلاحات رضاخانی را نیز حکایت می‌کند. (بازرگان، ۱۳۸۰: ۴۱۶)

بازرگان در توصیف آثار ثانویه زندگی زراعتی ما ایرانیان، ۵۵ دسته از خصوصیات و رموز اجتماعی را احصاء می‌کند و اولین خصوصیت را «سازگاری» ایرانیان با خوب و بد روزگار می‌داند. در اهمیت و محوریت این عامل در ذهن بازرگان همین بس که نام کلیت اثر را نیز همین «سازگاری ایرانی» می‌نهد. خوانش بازرگان از سازگاری ایرانی و مترادف گرفتن آن بعنوان «سیر بقای ایران» در این اثر توأم با نوعی روایت چرک از این خصلت است تا آنجا که حتی لفظ «پوفیوزی» را، ولو به شوخی، برای آن بکار می‌برد، رویکردی که حتی بیگانگان با برجسته‌سازی این خصلت، الفاظ و تعابیر نجیبانه‌تری مانند «زیستن با استفاده از هوش و درایت شخصی» (فولر: ۲۹، ۱۳۷۳) را بکار برده‌اند. بعبارتی، آنچه بعضاً صفت هاضمه‌گر و توانمند برای هضم دیگر فرهنگ‌ها تعبیر شده (مویزچی و مرتضوی اصل، ۱۴۰۱: ۴۵-۴۶) بازرگان وجوه منفی آن را برشمرده است.

۳.۵ گام سوم: نظم آرمانی و خیالی بازرگان از وضع مطلوب خلیقات ایرانی

مرحله سوم خلق نظریه، چاره‌جویی و بازسازی اجتماعی، مبتنی بر ترسیمی از وضع مطلوب و آرمانی است. چنانکه نظریه‌پرداز با استفاده از تجربیات واقعی و انضمامی یا حتی استفاده از قوه وهم، تخیل و هنرمندی خویش، از وضعیت نامطلوب درون جامعه، گذر کرده و به ارائه راه‌حل می‌پردازد. (اسپریگنز، ۱۳۶۵: ۸۰) در تمثیلی ساده آن را می‌توان، پنداشت یک پزشک، از بدن سالم و نرمال انسان دانست که بر اساس آن هر بیمار با این الگوی معیار و ذهنی از سلامتی سنجیده می‌شود. در این مرحله نظریه‌پرداز تلاش دارد تا از لحاظ ذهنی جامعه را بازسازی کند و افکار خود را با امکانات و واقعیات درون جامعه صیقل دهد.

برای فهم راهکار پیشینی در ذهن بازرگان از وضعیت یک جامعه آرمانی، توجه به دسته‌بندی سه‌گانه اسپریگنز از ۳ تیپ نظریه‌پرداز راهگشاست. او سه تیپ «رادیکال»، «محافظه کار» و «عمل‌گرا» را احصاء می‌کند که مبتنی بر هر کدام آنها، می‌توان شمایی از وضعیت مطلوب در حوزه خلیات جمعی و راه‌های رسیدن به آن را حدس زد:

الف) نظریه‌پردازان رادیکال: مانند سوسیالیست‌های تخیلی، که خواهان تغییرات وسیع و ریشه‌ای‌اند. بر این مبنا، فاصله بازرگان را با چنین رویکردهایی بسیار زیاد باید دانست. مشابه تعبیری که بازرگان در سال ۵۷ از خود به‌مثابه فولکس‌واگن نمود که شاید ماندگارترین تعبیر برای توصیف وضعیت ضد رادیکال و غیر انقلابی او باشد. اساساً رادیکال‌ها، ریشه‌های مشکل را در بین علت‌ها و ساختارهای اجتماعی می‌بینند لیکن با دقت در کتاب سازگاری ایرانی در خواهیم یافت آنچه از جغرافیای بیابانی ایران و به تبع، شکل خاص کشاورزی ایران (موثر در خلق و خو) نتیجه گرفته‌شده، بیش از آنکه ریشه در مناسبات اجتماعی داشته‌باشد؛ در علل طبیعی و جغرافیای ایران پنداشته شده‌است. براین اساس بازرگان را نمی‌توان نظریه‌پرداز رادیکال محسوب نمود.

ب) نظریه‌پردازان محافظه‌کار: مانند هابز که ریشه‌های مشکل و «نارضایتی‌های انسان را اکثراً ناشی از عوامل طبیعی می‌دانند تا از نارسایی‌های سیاسی.» (اسپریگنز: ۱۳۶۵، ۹۰) قوت این نظریه‌پردازان در واقع‌گرایی آنهاست و اینکه ریشه عمیق مسائل را مبتنی بر «تجربیات عینی گذشته» و «سنت»‌ها فهم می‌کنند. بازرگان علیرغم برخی گزاره‌ها در نسبت‌اش با مفهوم محافظه‌کاری، لیکن در مجموع به دشواری می‌توان او را اندیشمندی محافظه‌کار دانست. چنانکه اگر مطابق با الگوی حجاریان سه نوع دگر «سنت»، «استبداد» و دگر «ایدئولوژی» را برای پروژه روشنفکران ایرانی فرض کنیم (حجاریان، ۱۳۷۶) بازرگان را می‌توان در هر سه حوزه آگونیست و فردی در تقابل روایت کرد و از این حیث با رویکرد فردی محافظه‌کار به شدت فاصله می‌گیرد. او گرچه حتی در نقد خلیات ایرانی، از آیه‌ای در سوره آل‌عمران کمک می‌گیرد، لیکن او را میراث‌داری به تمام، برای سنت و تسلسل شیوه پیشینیان، نمی‌توان برشمرد. اساساً دغدغه‌مندی در طرح خلیات ایرانی و خوانش انتقادی از سازگاری ایرانی، خود روشی در اعراض از تداوم سنت می‌توان تعبیر کرد، گرچه نوع راهکارهایی که می‌دهد و حفظ فاصله‌ای که با شیوه غربی دارد، او را از مسیر اندیشه‌ورزی محافظه‌کار جدا می‌کند.

ج) نظریه‌پردازان عمل‌گرا: این نظریه‌پردازان اصلاح‌طلب، متها از نوع گام‌به‌گام‌اند. (اسپریگنز: ۱۳۶۵، ۱۳۴) معتقدند «اگر چرخ‌ها ناله می‌کنند به آن‌ها باید روغن زد، ولی نباید

اصول ساختمانی آنها را مورد بررسی قرار داد.» (همان) عمل‌گراها که در میانه‌ای از رادیکال‌ها و محافظه‌کاران جای می‌گیرند. اساساً با سلوک بازرگان بعنوان روشنفکری دینی که در میانه‌ای از مفهوم روشنفکری با آموزه‌های دینی است بیشترین انطباق را می‌یابد. بازرگان بیزاری‌اش از خصلت رادیکال و انقلابی بودن را با کاربرد انتقادی صفت «عجول‌ترین مردم دنیا» برای ما ایرانیان نشان می‌دهد و می‌نویسد:

شاید عجول‌ترین مردم دنیا باشیم و به همین دلیل کاری به‌دست خویش از پیش نمی‌بریم و احزاب اصلاحی و انقلابی ما، تماماً شکست می‌خورند. چون انتظار دارند از راه هیاهو و تظاهر با تشکیلات زودرس و اقدامات مختصر و با انقلاب سطحی... مملکت زیر و زبر شده، بلافاصله از تیغستان، گلستان سردرآورد (بازرگان، ۱۳۸۰: ۴۶۴)

مبتنی بر درک کنش سیاسی-اجتماعی بازرگان از نوع عملگرایی اصلاح‌طلب گام‌به‌گام (نقطه مقابل کنش رادیکال یا محافظه‌کاری) می‌توان مدینه فاضله مورد توجه او و نظم آرمانی که از خلیقات ایرانی در نظر دارد نوعی تغییرات گام‌به‌گام در کردارهای ملی از طریق «عوض کردن طرز فکر کهنه‌ی "زود و زور" و اعتقاد و علاقه پیدا کردن به عمل‌های مستمر مجتمع طولانی باشد.» (بازرگان، ۱۳۸۰: ۴۶۷) او چنان که شیوه زراعت ایرانی را یکی از علل اصلی در شکل‌گیری خلیقات ایرانی توصیف می‌کند برای تغییر در روحیات ایرانی نیز صنعتی شدن زراعت را بعنوان نوعی تغییر، تحسین می‌کند نه آنکه مشابه رویکردهای رادیکال به بازتعریف قواعد ابزار کار و مالکیت متوسل شود یا مطابق رویکردی محافظه‌کار تداوم شیوه زراعت سنتی را تجویز کند.

آرمانشهر بازرگان برای مناسبات اخلاقی رفتاری جامعه را در جایی دیگر نیز می‌توان جست و آن در نظر داشتن تبار بورژوا و تجاری بازرگان است که حتی در نام خانوادگی او نیز ظهور دارد. او در پاسخ به اتهامی که در سال ۱۳۵۸ او را سرمایه‌دار خواندند، بی‌پروا اظهار کرد: «من اسمم بازرگان است. پدرم بازرگان بود و اهل شغل و کسب و کار آزاد بوده‌ام و به آن افتخار می‌کنم... بله بنده سرمایه‌دار و کارخانه‌دار هستم.» (قوچانی، ۱۳۹۰: ۱۵) در نظر داشتن چنین پیشینه و خودآگاهی از جایگاه طبقاتی خویش به مثابه فردی با تبار سرمایه‌دار، در دهه‌ای غلیظ از شعارهای ضدسرمایه‌داری و متأثر از نگرش‌های چپ‌گرایانه، به خوبی تمایلات بورژوا و شهری بازرگان را نشان می‌دهد. بازرگان با روایتی انتقادی از وضعیت شهر در ایران^۹ و فقدان تبارشهری بسیاری از بزرگان و علمای دینی با این تعبیر که «نوابغ ما نیز از جمله صادرات دهات بوده است» (بازرگان، ۱۳۸۰: ۴۳۰) بطور ضمنی تمایلش را به بورژوازی و اعراض از

فتودالیسم و شیوه زیست زراعت پایه نشان می‌دهد. رویکردی که آشکارا نسخه‌ای منطبق بر مناسبات بازار، شهر و مدنیت را برای یک جامعه مطلوب و اتوپیایی نشان می‌دهد.

۴.۵ گام چهارم: چاره‌جویی و ارائه راه درمان

محصول و نتیجه‌ی کنش اندیشه‌وزرانه می‌بایست به یافتن پاسخ برای اوضاع خراب منتهی شود و آنچنان که دارو، بیماری را درمان می‌کند، نظریه نیز حال نامناسب و بحرانی جامعه را درمان کند. در این شرایط اولین پرسشی که درخصوص وجوه درمانی ژانر خلیقات‌شناسی می‌تواند مطرح شود آن است که آیا اساساً محتواهایی مشابه سازگاری ایرانی، می‌توانند به بهبود خلیقات ایرانی کمک کنند؟ یا اساساً خود عامل تبدیل موضوعات، به مسائل جدید بوده‌اند؟ و ظهور چنین محتواهایی عامل تشدید خودکم‌بینی جمعی و ملی و فروافتادن پذیرش هنجارهای بیگانه (نوعاً غربی) بوده است؟ از آنجا که اسپریگنز نظریه‌های سیاسی را نوعی درمان روانی جامعه می‌داند (اسپریگنز: ۱۳۶۵، ۵۵) الگوی چهار مرحله‌ای اخیر بر این پایه استوار است که نظریه‌پرداز بعد از مواجهه با وضعیت جامعه، در فرایندی دیالکتیکی سنتزی به نام نظریه از خود بروز می‌دهد. گرچه در اینکه این سنتز چقدر مطلوب و آرمانی و ارزش‌مدار است؛ از منظر فلسفی قابل بحث خواهد بود، لیکن به نظر می‌رسد روش اسپریگنز بیش از هر چیز روایتی پدیدارشناسانه از خلق نظریه می‌دهد و حُسن و قُبْح محصول نهایی، در واقع حاصل نیروهای مختلف آن جامعه خواهد بود. چنانکه در یک جامعه سرشار از نیروهای مذهبی ولو فروخته، ممکن است درمان از مسیر نیروهای مذهب خارج شود یا در جامعه‌ای سرمایه‌محور و توسعه‌یافته، ولی سرخورده و تحقیرشده، راه درمان از مسیر فاشیسم بیرون بزند.

روش فهم اسکینر در توجه توأمان به متن و زمینه و مؤلف نیز، در فهم عبارات تجویزی کتاب سازگاری ایرانی می‌تواند کمک کند. اسکینر با برشمردن ملاحظات پیرامون عنصر مؤلف، نشان می‌دهد که مؤلف همچون متن، می‌تواند دچار محدودیت‌های مختلفی در مسیر انتقال فهم باشد. (مرتضوی اصل، ۱۳۸۸: ۲۸۹ و ۲۹۷) بعنوان مثال، توجه به دیگر متون مؤلف (بازرگان) نشان می‌دهد که او اساساً از بیان فلسفی رویگردان است. برای نمونه، صراحتاً می‌نویسد: «کتاب "روح ملت‌ها" یک کتاب نظری جامعه‌شناسی اروپا نیست.» (بازرگان، ۱۳۸۰: ۴۰۹) این درشرایطی است که تنها در همین مقدمه، چندین بار کتاب مذکور را مورد تحسین قرار می‌دهد و درعمل نیز با الهام از آن، فصلی دیگر (در بیان مسائل خلیقات ایرانی) بر آن می‌افزاید. نکته‌ای

که مانند دیگر مشاهدات بدست آمده از کنش‌های گفتاری بازرگان به خوبی از علاقه بازرگان به کتاب‌های غیرتخصصی و حوزه عمومی (popular) پرده برمی‌دارد.

بازرگان در «راه طی شده» می‌نویسد: «یک کتاب فلسفه را که بازکنید، بیش‌تر کتاب به بحث در آرا و عقاید متنوع و مخالف فلاسفه می‌گذرد، عمل خلف نسبت به سلف به عوض تصدیق یا لااقل تکمیل، همیشه تخطئه و تخریب بوده است.» (راه طی شده، ۱۳۵۹: ۹) «[فلاسفه] نه تنها گِرهی و مشکلی را نگشودند، بلکه انسان را کلاف سردرگم و بیچاره هم می‌فرمایند.» (راه طی شده، ۱۳۵۹: ۱۰) جدای از این رویکرد کلی در آثار بازرگان در دوری از فلسفه و در نتیجه انتظارداشتن در یافتن پاسخی منسجم و فلسفی برای آنچه که در مواجهه با بحران مورد انتظار است، مشخصاً در کتاب سازگاری ایرانی نوعی فراموشی یا اهمال برای ارائه راهکار مشهود است. نکته‌ای که علی شریعتی نیز در نخستین روزهای انتشار این متن بر آن اذعان کرده بود:

بعنوان یک خواننده این جور احساس کردم که هنگام بیان و تفسیر و توصیف دردها و نقص‌ها، نویسنده لحن قاطع و مطمئن همراه با نظری دقیق و عمیق و مسلم دارند و چون سخن بر سر ارائه راه‌حل و مبارزه با آن انحراف‌ها پیش می‌آید، نویسنده قاطعیت و قوت و شدت و اطمینان خویش را از دست می‌دهند و با لحنی ضعیف‌تر سخن می‌گویند. (بازرگان، ۱۳۸۰: ۴۷۳)

۶. نتیجه‌گیری

در مقاله‌ی حاضر سه دوره مرتبط با خلق آثار مرتبط با خلیقات‌شناسی ایرانیان عنوان شد: ۱- یادداشت‌ها و سفرنامه‌های نوعاً نگاشته توسط مستشرقین اروپایی عصر صفویه و قاجار ۲- دهه ۴۰ شمسی و عرضه دو کتاب «سازگاری ایرانی» اثر بازرگان و «خلقیات ما ایرانیان» اثر جمالزاده ۳- مجموعه آثار متنوع از دهه ۷۰ شمسی به بعد (اکثراً از خاستگاه جامعه‌شناسی تاریخی) که در این بین اثر «سازگاری ایرانی» بازرگان درمیانه‌ی این آثار قرار داشت و به ویژه نسبت به فراوانی آثار منتشر در دهه ۷۰ به بعد، نوعی نقش پیش‌قراولی و آغازگری داشت.

الگوی به کار رفته در مقاله، برای خوانش این اثر و فهم کنش رفتاری بازرگان در فرایند تولید آن، ترکیبی از روش اسپریگنز (برای فهم مراحل خلق یک اندیشه سیاسی) با روش اسکینر (در تفسیر مؤلف‌محور قصدگرا) بود. براساس کاربرست این دو شیوه، نخست رابطه خلق اثر، با مقوله‌ی پرسش از بحرانِ زمانه، سنجیده شد و این نتیجه حاصل‌گشت که علی‌رغم

تأثیرپذیری آشکار بازرگان از کتاب روح‌ملت‌ها و تأثیر آن در نگارش مبحث «سازگاری ایرانی»؛ لیکن دیگر اماره‌های فرامتنی و زمینه‌ای می‌توان یافت که نشان می‌دهد وجود نوعی تجربه تاریخی مشترک بازرگان (با دیگر روشنفکرانی چون جمالزاده در دهه ۴۰ شمسی) در خلق اثر انتقادی «سازگاری ایرانی» عاملیت داشته‌است. چنانکه گویی انباشت برخی سرخوردگی‌های سیاسی-اجتماعی مانند ماحصل پروژه اصلاحات شبه‌مدرن و ناسیونالیستی رضاشاه، اشغال و تحقیر ایران در دهه ۲۰ شمسی، شکست نهضت ملی و کودتای ۲۸ مرداد و برخوردهای صورت‌گرفته با جریانات مذهبی و روحانیت در آغاز دهه ۴۰، جملگی شرایطی را برای نخبگانی چون بازرگان در ناامیدی به اصلاح در بدنه‌ی اجرایی و جریان حاکم ایجاد نمود که در نهایت چاره را در خُرده‌گیری و انتقاد از انفعال و ضعف در عاملیت مردم و نیروهای عام اجتماعی جستجو نمودند.

فارغ از جهت‌گیری کلی اثر که زمینه‌های معیشتی و ویژگی‌های اقلیمی (خاصه شیوه زیست زراعتی) را از جمله علل ریشه‌ای ناکامی‌های ایرانیان برمی‌شمارد، با منطق تفسیری بکاررفته در این مقاله، جوهی از زمینه‌های شخصی، مثل تبار شهری و بورژوازی بازرگان نیز در چنین آدرس‌دهی و ریشه‌یابی از بحران، موثر عنوان شد. گرچه تصریح گردید که ریشه‌یابی او از بحران و موضوع مورد اشاره، بیش از هر چیز جنبه ذوقی، ابتکاری، ذات‌انگار و توصیفی داشته و فاقد جنبه‌های تجویزی و به دور از تبعیت و اتخاذ یک رویکرد روشمند علمی بوده‌است. با این وصف کمتر نشانه‌ای وجود دارد که نشان دهد حداقل در زمان نگارش این اثر، متن مذکور به مثابه نظریه‌ای نوآورانه مورد اقبال عمومی یا مرجع علمی-نظری قرار گرفته‌باشد. ضمن اینکه ضعف در ارائه راهکار و توقف در شناسایی مشکل نیز از دیگر محدودیت‌های اثر بوده که در روش چهارمرحله‌ای تحلیل به آن اشاره شد. از این رو مُنطبق با الگوی توصیفی اسپریگنز از ویژگی‌های خلق یک نظریه مهم سیاسی اجتماعی، ایده سازگاری ایرانی را نمی‌توان نظریه‌ای فراگیر با توان اقناعی بالا توصیف نمود. ازسوی دیگر زبان بکاررفته در این کتاب، اساساً استثنایی بر زبان و رویکرد کلی بازرگان در دیگر آثارش (خاصه در جایگاه یک روشنفکری دینی) است و برخلاف اهمیت و خاص‌بودگی کشِ روشنفکرانه‌ی دینی بازرگان در تاریخ اندیشه‌ی معاصر ایران، نمی‌توان چنین جایگاه متمایزی برای ایده‌ی «سازگاری ایرانی» او قائل شد.

با این وصف و با درنظر داشتن تمامی نقدها و کاستی‌های مذکور، نکته‌ی شگفت نسبتی است که این اثر با آثار مختلف عرضه شده از دهه ۷۰ شمسی به بعد (در قالب سبک

خلقیات‌شناسی ایرانیان) پیدا می‌کند، چنانکه در بسیاری از کتاب‌ها و نظریه‌های تحلیلی-تبیینی اخیر در حوزه فرهنگِ سیاسی-اجتماعی و خلیات ایرانی(آنچنان که در جدول مندرج در متن اشاره شد)، می‌توان گزاره‌ها و معادل‌های مشابهی از این کتاب بازرگان را در آنها یافت.

پی‌نوشت‌ها

۱. بسیاری پا را از این فراتر گذاشته و اساساً مبداء روشنفکری دینی را مهندس بازرگان می‌دانند و او را الهام‌بخش حرکت دیگرانی چون آل‌احمد و شریعتی می‌دانند. (اسدی، ۱۳۸۳: ۲۵۳-۲۵۵)
۲. اثر آندره زیگفرد (زیگفرد، ۱۳۹۴)
۳. کتاب: خلیات ما ایرانیان (جمالزاده، ۱۳۴۵)
۴. جامعه‌شناسی‌نخبه‌کشی، رضاقلی: ۴۵ بار چاپ / ما چگونه ما شدیم، زیباکلام: ۳۴ بار چاپ / ایران، جامعه کوتاه‌مدت، کاتوزیان: ۳۱ بار چاپ / ما ایرانیان، فراستخواه: ۲۶ بار چاپ /
۵. متعاقب این فراخوان، جمالزاده ابتدا در قالب یک جستار بلند در ۸ قسمت و ۸ شماره پیاپی به نگارش پرداخت و کتاب خلیات ما ایرانیان در واقع تجميع آن مقالات بود.
۶. مبتنی بر روش‌شناسی اسکینر، همواره می‌بایست مراقب بود تا در دام تله‌های تفسیری مانند «اسطوره دگرین»، «اسطوره تقدم‌سازی»، «اسطوره انسجام» و «اسطوره محدودیت فکری» نیفتاد. (مرتضوی اصل، ۱۳۸۹: ۱۵۹-۱۹۱) بعنوان مثال «اسطوره تقدم‌سازی» هشدار می‌دهد که در تفسیر دو متن نسبتاً مشابه که با فاصله‌ای زمانی خلق شده، مفسران را ممکن است به این اشتباه بیندازد که اثر متقدم، متأثر از اثر متأخر بوده است، درحالی‌که در واقع امر، ممکن است چنین گزاره‌ای واقعیت نداشته باشد.
۷. «نظریه‌های سیاسی به مرورید می‌مانند: منظور این است که بدون عامل محرک بوجود نمی‌آیند.» (اسپریگنز: ۱۳۶۵، ۴۳)
۸. با در نظر داشتن این نکته که در اواخر دهه ۷۰ و اوایل دهه ۸۰ شمسی نیز موج یکبار و مجددی از کتاب‌ها و محتوای انتقادی در حوزه خلیات و ویژگی‌های ایرانیان ظاهر شد (که نمونه برجسته آن را صرفاً در عنوان کتاب پرتیراژ «جامعه‌شناسی نخبه‌کشی» می‌توان یافت)؛ شاید بتوان با همین ضابطه این‌طور تحلیل نمود که: ناکامی از روش‌ها و پاسخ‌های دولت‌هایی با ساختارها و پایگاه‌های مختلف طبقاتی در بعد از انقلاب، نهایتاً شرایط را برای برخی نویسندگان آن زمان، به سمتی هدایت نمود، که آنها نیز پیکان نقد و کانون اصلی اصلاح را به سمت فرهنگ و خلیات عمومی جامعه، نشانه روند.
۹. «نه تنها ۷۵٪ و بیش از ۷۵٪ مردم ایران در دهات و روستاها زندگی می‌کرده‌اند، بلکه شهرهای ما نیز شالوده و پی‌آنها روی کشاورزی بنا شده است. به همین قرار است "ساختمان دماغی و فکری" یا

"روحیه مردم ایران" که در آن سخنرانی نشان دادم چگونه از کشاورزی آب می‌خورد...» (بازرگان مجموعه آثار شماره ۴، ۱۳۸۰: ۴۲۹)

کتاب‌نامه

- آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۹)، تاریخ ایران مدرن، ترجمه: محمدابراهیم فتاحی ولیلایی، نشر نی.
- اسپریگنز، توماس (۱۳۶۵)، فهم نظریه‌های سیاسی، ترجمه: فرهنگ رجایی، تهران: آگاه.
- اسدی، محمدرضا (۱۳۸۳)، دانایی و معضل دینداری، تهران: نشراندیشه امروز.
- بازرگان، مهدی (بی‌تا)، سازگاری ایرانی، تهران: پیام آزادی (۷۴ صفحه). (این کتاب در سال ۱۳۵۷ نیز توسط همین ناشر در ۷۸ صفحه مجدداً منتشر گردید)
- بازرگان، مهدی (۱۳۵۹)، راه طی شده، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- بازرگان، مهدی (۱۳۸۰)، مجموعه آثار شماره ۴ (مقالات اجتماعی و فنی)، [تهیه و تنظیم] بنیاد فرهنگی مهندس مهدی بازرگان، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- جمالزاده، سیدمحمدعلی (۱۳۴۵)، خلیقات ما ایرانیان، تهران: فروغی.
- حجاریان، سعید (۱۳۷۶)، گونه‌شناسی جریان‌های روشنفکری ایران معاصر، فصلنامه پژوهش. سال دوم، شماره ۷.
- حقیقت، سیدصادق (۱۳۸۵)، روش‌شناسی در علوم سیاسی، قم: انتشارات دانشگاه مفید.
- رضاقلی، علی (۱۳۷۷)، جامعه‌شناسی نخیه‌کشی؛ قائم مقام، امیرکبیر، مصدق: تحلیل جامعه‌شناختی برخی از ریشه‌های تاریخی استبداد و عقب‌ماندگی. تهران: نشر نی.
- رهبانی، مرتضی (۱۳۸۷)، روحیه ایرانی، روحیه شرقی: نقد و بررسی کتاب سازگاری ایرانی مهدی بازرگان، تهران: شرکت چاپخش سهامی خاص.
- زیباکلام، صادق (۱۳۷۴)، ما چگونه ما شدیم؟ ریشه‌یابی علل عقب‌ماندگی در ایران، تهران: انتشارات روزنه.
- زیگفرید، آندره (۱۳۹۴)، روح ملت‌ها، ترجمه: احمد آرام، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- سایت فرهنگ سدید (۹ خرداد ۱۴۰۲)، «اندر احوالات خودستیزی جامعه ایرانی؛ درآمدی انتقادی بر خلیقات ما ایرانیان»، کدخبر ۸۲۸۴.
- سریع القلم، محمود (۱۳۹۰)، اقتدارگرایی ایرانی در عهد قاجار، تهران: نشر فرزانه‌روز.
- سریع القلم، محمود (۱۳۸۹)، فرهنگ سیاسی ایران، تهران: نشر فرزانه‌روز.
- فراستخواه، مقصود (۱۳۹۴)، ما ایرانیان: زمینه‌کاوی تاریخی و اجتماعی خلیقات ایرانی، تهران: نشر نی.
- فولر، گراهام (۱۳۷۳)، قبله عالم: ژئوپلیتیک ایران، ترجمه: عباس مخبر، تهران: نشر مرکز.

ارزیابیِ روایتِ مهدیِ بازرگان ... (جواد مویزچی و دیگران) ۲۱۵

قوچانی، محمد (۱۳۹۰)، «لیبرال تنها؛ چگونه مهدی بازرگان تا پایان عمر اصلاح طلب باقی ماند؟»، ماهنامه‌ی مهرنامه، سال دوم، دی ۱۳۹۰، (ص ۱۲-۱۵).

کاتوزیان، همایون (۱۳۹۰)، ایران، جامعه کوتاه مدت و ۳ مقاله دیگر، تهران: نشر نی.

مرتضوی، سیدخدیار (۱۳۸۹)، «تبیین روش‌شناسی اندیشه سیاسی از منظر کوئنتین اسکینر»، پژوهشنامه علوم سیاسی، سال سوم، شماره اول، تاریخ چاپ زمستان ۱۳۸۹ (ص ۱۵۹ تا ۱۹۱).

مرتضوی، سیدخدیار (۱۳۸۸) «کاوشی در روش‌شناسی تاریخ اندیشه‌های سیاسی» (مطالعه موردی: نقد اسکینر بر روش‌شناسی قرائت متنی)، فصلنامه سیاست، دوره ۳۹، شماره ۱، تاریخ چاپ بهار ۱۳۸۸ (ص ۲۸۵-۳۰۴).

مرکز بررسی اسناد تاریخی (۱۳۹۰)، مهندس مهدی بازرگان به روایت اسناد ساواک، جلد اول، چاپ اول، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.

مویزچی، جواد و مرتضوی اصل، خدایار (۱۴۰۱)، «خوانشی از عزاداری حسینی (ع)، به مثابه یک سبک زندگی». سال ۱۰، شماره ۱، تابستان ۱۴۰۱، شماره پیاپی ۳۷ (ص ۳۶ الی ۶۷).

مهدوی زادگان، داود (۲۹ دی ۱۳۹۸)، «روح "سازش" در منطق مهندس بازرگان»، گفتگوی خبرگزاری مهر با دکتر مهدوی زادگان، کد ۱۹۰۹۵.

میرشکاک، یوسفعلی (۱۳۸۹)، «نیست انگاری و ایمان؛ گفتگو با یوسفعلی میرشکاک»، مجله بازتاب اندیشه، شماره ۱۱.

نجاتی، سرهنگ غلامرضا (۱۳۷۵)، خاطرات بازرگان، شصت سال خدمت و مقاومت، گفتگو با سرهنگ غلامرضا نجاتی. تهران: موسسه خدمات فرهنگی رسا.

نراقی، حسن (۱۳۸۰)، جامعه‌شناسی خودمانی (چرا درمانده‌ایم؟)، تهران: نشر اختران.